

УДК 94+39+726](477)

**Степовик Дмитро Власович**

доктор філософії, доктор мистецтвознавства,  
доктор богословських наук, професор,  
академік АН Вищої освіти України;  
провідний науковий співробітник,  
Інститут мистецтвознавства, фольклористики  
та етнології ім. М. Рильського НАНУ;  
професор, Київська православна богословська  
академія УПЦ Київського Патріархату;  
професор,  
Український вільний університет у Мюнхені,  
Баварія, ФРН  
(Київ, Україна)

**Stepovyk Dmytro**

Ph.D., Doctor of Arts, Doctor of Theology, Professor,  
Academician of the National Academy of Higher Education of Ukraine;  
Leading researcher,  
Rylsky Institute of Art Studies,  
Folklore and Ethnology,  
National Academy of Sciences of Ukraine;  
Professor,  
Kyiv Orthodox Theological Academy,  
Ukrainian Orthodox Church the Kyiv Patriarchate;  
Professor,  
Ukrainian Free University in Munich,  
(Kyiv, Ukraine)

**ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я У ЙОГО СТАВЛЕННІ ДО УКРАЇНИ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ВОЛОДИМИРОВОГО  
ХРЕЩЕННЯ**

**BYZANTINE ORTHODOX CHRISTIANITY AND ITS ATTITUDE TO UKRAINE AT THE TIME AND AFTER  
VOLODYMYR'S BAPTISM**

**Анотація**

У статті простежується неоднозначне ставлення Константинопольського патріархату до України, починаючи від Володимирівського Хрещення 988 року. Проаналізовано форми поширення християнської віри (як сюзерен і васали) наприкінці X ст. за імператора Василя II (976–1025), коли Візантія перебувала на вершині розквіту. Підкреслено зверхнє ставлення Константинополя до слов'ян Балканського півострова і Східної Європи навіть після завоювання Візантії турками та перейменування Константинополя на Стамбул, зауважено нехристиянську у своїй основі форму взаємин: Церква-Мати і Церква-Дочка. Актуалізовано сучасну прикру проблему невизнання жодної Української Православної Церкви Константинопольським Патріархатом та її предстоятелем Варфоломієм Архондонісом; необхідність корінної реформи у взаєминах між православними Церквами світу, скасування принципу "визнать" й поділу Церков на матірні й дочірні.

**Ключові слова:** Вселенський Патріархат, Візантія, обряд, віра, релігія, греки, "третій Рим".

**Summary**

The article explores an ambivalent attitude of the Patriarchate of Constantinople to Ukraine from Volodymyr's baptism of 988 on. In the late 10th century, under the rulership of the emperor Basil II from the Macedonian dynasty, Byzantium was in its heyday. It spreaded Christianity in the form of Byzantine Orthodoxy like a suzerain to its vassals or even simpler: there are Greeks, the rest are barbarians. Unfortunately, unequal attitude of Constantinople to Slavs of the Balkans and Eastern Europe continued even after the seizure of the city by Turks and its renaming into Sтамбул. A newly established form of relations between the Church-Mother and the Church-Daughter was non-

Christian in its essence. Ukrainian Church felt and still feels this: no Ukrainian Orthodox Church is recognised by the Patriarchate of Constantinople and the actual Patriarch Bartholomew I Arhondonis . Such a situation indicates the need of the radical reform of the relations between the Orthodox Churches all over the world, primarily the abolition of non-Christian, non-Evangelical principle of 'recognition' or 'non-recognition' and the division of Churches into maternal and filial ones.

**Key words:** the Patriarchate of Constantinople, Byzantium, rite, faith, religion, Greeks, "the Third Rome"

Константинопольські патріархи, коли мова заходить про Україну, особливо – про Українську Православну Церкву, одразу називають себе Церквою-Матір'ю. А якщо є мати, має бути й дочка. Дочка – це ми, українці, і наша головна Церква: нині це УПЦ Київського Патріархату. Це алогічно, тому що сучасної Візантійської Православної Церкви як такої не існує, а збереглася тільки її управлінська структура – Патріархія, чи Патріархат у Константинополі. Та й міста з такою назвою на мапі нема, тому що його перейменували на Стамбул після завоювання столиці Візантії турками 1453 р.

Турки зберегли православну Патріархію в завойованій столиці колишньої Візантійської імперії та погодилися, щоб вона, з огляду на минулі одинадцять століть, називалася Константинопольською. Проте вони виступили проти паралельної назви: Вселенський патріархат. І досі на території колишньої Османської султанської імперії, а нині Турецької республіки не дозволяють іменувати монастир Св. Георгія у Стамбулі "Вселенським патріархатом", бо це було б своєрідним натяком на вселенську і навіть космічну владу.

Тобто, в усій цій "географії" й "топоніміці" в турецьких греків панує чиста традиція: все було в далекому минулому! То хто ж з інших народів наважиться не шанувати цю традицію, як власну? Шануймо, але тільки як солодкий спогад – не більше.

Та ось у цій традиції є сутнісна владна шпарина: традиційний Константинопольський патріархат тому й має (поза межами Туреччини) паралельну назву "Вселенський патріархат", щоб давати чи не давати дозволи (т. зв. томоси), тобто підстави визнавати або не визнавати помісні церкви в інших країнах. Цю функцію Церкви-Матері взяла на себе Візантійська Церква самовільно, без згоди і погодження із Церквами, які в ранній період християнства виникали в усьому тогочасному цивілізованому світі.

А що з приводу утворення помісних церков йдеться у Святому Письмі? Своєрідна декларація церковної помісності звучить у другій і третій главах останньої книги Нового Заповіту – Об'явленні (Одкровенні) Св. Іоанна Богослова, відомій як Апокаліпсис. Йдеться про сім тогочасних помісних Церков, які утворилися самостійно, і жодна не давала дозволу (томоса) на право існування і визнання іншої. Просто сім церков відповідали семи Божим посланцям, ангелам, які за велінням Ісуса Христа відзначали добрі справи кожної Церкви або недоліки в ній – з вимогою усунути їх. Мова йде про церкви в Ефесі, Смірні, Пергамі, Тіятирі, Сардах, Філадельфії та Лаодикії. Тут нема й натяку на те, що одна з них давала право на існування іншої чи навіть втручалася в її внутрішнє життя. Тільки ангел Божий промовляв до Церков своїми посланнями – з метою наставлення на шлях істини.

Так що принцип "визнавати – не визнавати" не має євангельського підтвердження. Візантія взяла на себе цю роль самовільно, тому що була єдиною християнською імперією за доби Середньовіччя, а Церква в ній злилася з державою репресивною, феодальною, кріпосницькою. Це злиття відоме в історії як цезаропапізм: цезар (імператор, цар) і папа (предстоятель Церкви) – одна особа, що є гріхом.

Візантія та її Церква обґрунтували своє право утворювати та визнавати інші помісні Церкви тим, що висували власну версію богословського учення і обряду Богослужіння власного утворення. Виходило так: раз ми, Візантія, дали вам віру, то мусите до кінця світу від нас залежати, брати від нас провід (главу вашої Церкви, єпископів), нашу мову Богослужінь і всі наші правила й закони.

Саме так треба розуміти ставлення візантійців до України-Русі, коли й після Хрещення 988 року вони майже 500 років нав'язували нам грецьких керівників (митрополитів) на Київську митрополічну кафедру й робили спроби ввести грецьку мову для богослужінь у Києві й по всій Україні-Русі. Коли ж на кафедру Церква ставила українців (як-от Іларіона у XI ст. й Кліма Смолятича у XII ст.), греки інтригами домоглися їх усунення. Тільки з падінням Візантії в сер. XV ст. українцям вдавалося (та й то – не завжди) ставити на кафедру етнічних українців. Таким чином, у церковній кадровій політиці довго панувала нехристиянська, шовіністична, імперіалістична ментальність: "Є греки, а всі інші – варвари". Щоправда, з нав'язуванням грецької мови, яку в Україні розуміли лічені одиниці, а не народ, у візантійців нічого не вийшло. Вже князь-хреститель України Володимир Великий поставив тверду вимогу перед митрополитами-греками: служити у храмах слов'янською, а не грецькою мовою! Тоді чужинці з Константинополя мусили трудитися та опановувати "варварську мову".

Чи за чистоту віри, непошкодженість догматів і канонів прийняла Україна-Русь християнську віру візантійського обряду? Чи зробила вона це тому, що там не було єресей? Для відповіді на ці запитання звернімося до літопису “Повість минулих літ”, написаного на основі ще давніших літописів Нестором Літописцем.

Цей літопис розлого й детально описує обставини, які передували Хрещенню Русі. До великого князя Володимира приходило чимало делегатів зі всього світу, вихваляючи свої релігії та віровчення. Князь звернувся до бояр і старшин, своїх радників, за порадою, як йому бути з цими вихваляннями кожного своєї релігії? “Знай же, князю, – відповіли радники, – що своє ніхто не лає, а хвалить. Якщо хочеш дізнатися правду, то маєш у себе мужів: пославши їх, дізнаєшся, яка в них служба і хто служить Богу”. Володимир прислухався до їхньої поради, підібрав десятох делегатів, як написано в Літописі, “мужів славних і розумних”, і вони помандрували світом. Відвідали кілька країн, уважно приглядалися до служб. Останні прийшли у столицю Візантії. Там греки відчули, що можуть отримати великий вигреш, тому сам їхній імператор Василь II давав розпорядження патріархові якнайкраще зустріти киян, наголосивши на зовнішній красі візантійського обряду в роззолоченому храмі Св. Софії.

“Прибули в Царгород і явилися до царя. Цар же запитав їх: «Для чого прийшли?» Ті розповіли йому все. Почувши оповідь, цар зрадів і того ж дня віддав їм велику шану. Наступного дня послав до патріарха сказати: «Прийшли русичі досліджувати нашу віру. Приготуй церкву і клір, та й сам одягнися у святительські ризи, щоб бачили вони славу Бога нашого». Почувши це, патріарх звелів скликати кліриків, чинно підготували святкову службу; запалили кадила, покликали співців. Та й пішов з русичами до церкви; поставив їх на кращому місці, показав їм красу церкви, спів, архієрейську службу, дияконів; розповів про служіння Богу. Вони були в захваті, дивувалися і хвалили службу. І покликали їх царі Василь та Костянтин, та й мовили: «Ідіть у землю вашу». Йї відпустили їх з дарами великими й честю”.

Як бачимо, для греків важливо було справити на гостей з Києва найсильніше враження зовнішнім “фасадом”: показати красу, а не суть. І у своїх розрахунках вони не помилилися. Ось що доповіли делегати князеві Володимирі (після того, як неприхильно висловилися про відвідини інших країн): “І прийшли ми у грецьку землю, і ввели нас туди, де служать вони Богу своєму. І не знали – на небі чи на землі ми, бо нема на землі такого видовища і краси такої; і не знаємо, як розповісти про це. Знаємо ж лишень, що перебуває там Бог з людьми. І служба там краща, ніж в інших країнах. Не можемо ми забути краси тієї, бо всяка людина, яка покуштує солодкого, не візьме потім гіркого. Так і ми не можемо вже тут перебувати в язичництві”. Бояри ж додали: “Якби поганій був закон грецький, то не прийняла б його бабця твоя Ольга, а була ж бо вона наймудріша зо всіх людей” (“Повість минулих літ” за 987 рік).

В основу остаточного рішення князя прийняти християнську віру східного візантійського обряду було покладено художньо-естетичний, а не богословський принцип. Делегати, переконуючи Володимира прийняти в Русі “грецьку віру”, ні словом не обмовилися про основоположні догмати християнства – троїчність Бога, Боговтілення Ісуса Христа, Його подвійну природу, волю й енергію, чудотворіння тощо. Не проінформували вони князя, скільки єресей (помилкових учень) було в історії Візантійської Церкви, що аж сім усесвітніх (вселенських) соборів треба було скликати протягом 325–787 рр., щоб відкинути, скасувати ці єресі.

Вони все говорили про красу храму (це був кафедральний патріарший собор Св. Софії, збудований ще у 532–537 рр. за правління імператора Юстиніана, – грандіозний, прикрашений мозаїками й коштовними матеріалами), вбрання кліриків, співи хору.

Тобто середньовічна Русь прийняла зовнішньо-обрядову сторону візантійства, і лише згодом її світські та духовні лідери довідалися, що цими зовнішніми “ефектами” Візантія накладає свою тяжку залізну руку на цілу країну, діючи так насамперед через бажання панувати на церковних теренах, які тоді були тісно пов’язані із суспільними та державними. Схаменулися, але пізно. Після хрещення Русі сюди приїхало багато греків-священиків, які привезли свої церковні закони, що правили й за державні. Наші законодавці читали грецькі закони, але, складаючи українську збірку законів “Руська Правда”, відкинули грецькі.

“Руська Правда” – найетичніші, найлюдяніші, найпрогресивніші, найдемократичніші закони в тодішньому культурному світі”. Ця думка канадсько-українського автора монографії “Московство, його походження, зміст, форми, історична тяглість” П. Штепи передає істинне ставлення українців до всього візантійського – від Володимирівського Хрещення до Шевченкового “хвалить царя свого п’яного та візантійство прославлять”. Ставлення до Візантії і її Константинопольського патріархату ніколи в нас не було як до матері, а радше як до мачухи. Варто згадати хоча б той факт, що жоден їхній патріарх за 700 років (з X до XVI ст.) не відвідав своєї “дочки”; а коли патріарх Єремія II таки навідався, щоб зібрати “милостиню” (гроші для відкупу від турків) у кін. XVI ст., то так почав нищити Київську митрополію, що це призвело до її розколу на православне й уніатське

(греко-католицьке) крила. Тож не “зрада” митрополита Михайла Рогози, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького та інших, а справжня зрада Єремії призвела до вимушеної Берестейської унії та переходу частини українців під захист католицького Рима.

Але й ту частину Київської митрополії, яка залишалася православною і терпляче продовжувала визнавати Константинопольську патріархію “матір’ю”, ця т. зв. “мати” нишком продала за золото й соболині шкурки Москві 1686 р.

Негативних факторів зверхнього ставлення греків (у Візантії після неї) до українців можна навести так багато, що вийшла б велика книга – аж до сучасного абсолютно незрозумілого зволікання Константинопольським патріархом Варфоломієм з визнанням незалежності (автокефалії) Української Православної Церкви Київського патріархату. Хоч усі необхідні умови, які нам поставив цей грецький архієрей зі Стамбула, вже виконані й перевиконані давно.

Саме для розуміння, що таке Візантія в історичній перспективі за одинадцять століть її існування як держави-імперії (точніше, з 330-го до падіння 1453 р.) і написана ця стаття.

В радянські часи Москва не дозволяла союзним республікам (а надто Україні) досліджувати Візантію, приватизувавши цю тему, посилаючись на достатню кількість московських візантологів і на видання “Византийского временника”, де друкувалося багато сфальшованого, перекрученого, щоб підтвердити тезу монаха XV ст. Філофея, що Москва нібито “третій Рим” (після Рима й Константинополя), а “четвертому не бути”. Тобто це – непрадоподібна теза, що Московія (бо ніяка вона не Русь і не Росія) є прямою спадкоємицею Візантії, минаючи, звичайно, Київ і Україну.

Сучасні українські візантологи (їхні праці останніх десятиліть наведені в бібліографії) розвінчують традиційні московські “наукові” фальші про Візантію і “третьоримську” спадкоємність Москви. В цій низці праць є і скромна спроба автора даної розвідки коротко й популярно написати про Візантію крізь одинадцять століть її історії, що допоможе читачам з’ясувати проблему хто є хто і що є що!

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Барт А.* Царьгород и его окрестности. – Петроград: Издание А. С. Суворина, 1915. – 248 с.
- Балух В., Макар Ю.* Історія стародавньої Греції. Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 419 с.
- Балух В.* Візантиністика. Курс лекцій. – Чернівці: Книги–XXI, 2006. – 610 с.
- Балух В.* Історія античної цивілізації: підручник для студ. вузів. У 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 658 с.
- Балух В.* Історія античної цивілізації: підручник для студ. вузів. У 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. – Чернівці: Наші книги, 2008. – 848 с.
- Бігун О.* Byzantinium: pro et contra: амбівалентність візантійства у творчості Тараса Шевченка. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. – 412 с.
- Бычков В.* Византийская эстетика. Теоретические проблемы. – Москва: Искусство, 1977. – 198 с.
- Бычков В.* Малая история византийской эстетики. – Киев: Путь к истине, 1991. – 408 с.
- Васильев А.* Латинское владычество на Востоке. Эпоха Латинской и Никейской империй. 1204–1261. – Петроград: Academia, 1923. – 78 с. – (История Византии. [Вып. 2]).
- Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. В 10 т. Т. 1–3. – Санкт-Петербург, 1858–1860.
- Византийский временник [Щорічник, з 1894 р. – Петербург, у 1918–1924 рр. – Петроград, у 1924–1927 рр. – Ленінград, з 1947 р. – Москва].
- Византия и Русь: Памяти Веры Лихачевой 1937–1981 гг. Сб. статей / АН СССР. Науч. совет по истории мировой культуры; Сост. Т. Б. Князевская; Отв. ред. Г. К. Вагнер. – Москва: Наука, 1989. – 336 с.
- Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О.* Історія Візантії: Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Априорі, 2011. – 880 с.: іл.
- Горянов Б.* Поздневизантийский феодализм. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – 502 с.
- Грибовский В.* Народ и власть в Византийском государстве: Опыт историко-догматического исследования. – Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1897. – 439 с.
- Деяния Вселенских соборов. В 7 т. Т. 1–7 / изд. в рус. переводе при Казанской Духовной Академии. – Казань, 1859–1873.
- Диакон, Лев.* История / Пер. М. Копыленко, статья М. Сюзюмова, комм. М. Сюзюмова, С. Иванова, отв. ред. член-корр. АН СССР Г. Литаврин. – Москва: Наука, 1988. – 239 с. – (Серия “Памятники исторической мысли”).



*Диль, Шарль.* Византийские портреты. В 2 вып. Вып. 1 / пер. Безобразовой М. под ред. и с предисл. Безобразова П. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, Тип. В. И. Воронова 1914. – 376 с. – (Страны, века и народы).

*Диль, Шарль.* Византийские портреты. В 2 вып. Вып. 2 / пер. Безобразовой М. под ред. и с предисл. Безобразова П. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, Тип. В. И. Воронова, 1914. – 397 с. – (Страны, века и народы).

*Лесюк М.* Історія Древньої Церкви / Київська православна богословська академія Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Київ: [Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату], 2013. – 528 с.

*Лозінський К.* Святий правівірний Юстиніян Великий (527–565 роки) – християнський імператор і богослов. – Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – 589 с.

*Комнина А.* Алексиада / Вступ. стаття, переклад, коментарій Я. Любарського, отв. ред. А. Каждан. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. – 688 с. – (Серия “Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”).

*Никитенко Н., Корниенко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / НАН Украины, Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – Киев: Мошак М. І., 2012. – 232 с.

*Нікітенко Н.* Мозаїки Софії Київської. – Київ: Горобець, 2016. – 192 с.

*Омельчук В.* Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: монографія [переднє слово Р. В. Кошулинського, передмова О. Л. Копиленка]. – Київ: Золоті ворота, 2014. – 576 с. – Серія: Світові традиції державного управління. – Вип. III.

*Степовик Д.* Візантологія / 2-ге видання, доповнене, ілюстроване. – Жовква: Місіонер, 2013. – 352 с. + 80 вкл.

*Штена П.* Московство, його походження, зміст, форми, історична тяглість. Вид. 5. – Дрогобич, 2005. – 410 с.

*Чорноморець Ю.* Візантійський неоплатонізм: Від Діонісія Ареопігита до Генадія Схоларія. – Київ; Дух і Література, 2010. – 568 с.

## REFERENCES

*Bart A.* Tsarhorod y eho okrestnomy. – Petrohrad: Yzdanye A. S. Suvoryna, 1915. – 248 s.

*Balukh V., Makar Yu.* Istoriia starodavnoi Hretsii. Kurs lektsii. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2001. – 419 s.

*Balukh V.* Vizantynistyka. Kurs lektsii. – Chernivtsi: Knyhy–XXI, 2006. – 610 s.

*Balukh V.* Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: pidruchnyk dlia stud. vuziv. U 3 t. T. 1: Starodavnna Hretsii. – Chernivtsi: Nashi knyhy, 2007. – 658 s.

*Balukh V.* Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: pidruchnyk dlia stud. vuziv. U 3 t. T. 2: Starodavnii Rym. – Chernivtsi: Nashi knyhy, 2008. – 848 s.

*Bihun O.* Byzantium: pro et contra: ambivalentnist vizantiistva u tvorchoosti Tarasa Shevchenka. – Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2014. – 412 s.

*Bychkov V.* Vyzantiiskaia estetyka. Teoretycheskye problemy. – Moskva: Yskusstvo, 1977. – 198 s.

*Bychkov V.* Malaia ystoriia vyzantiiskoi estetyky. – Kyev: Put k ystye, 1991. – 408 s.

*Vasylev A.* Latynskoe vladychestvo na Vostoke. Epokha Latynskoi y Nykeiskoi ymperyi. 1204–1261. – Petrohrad: Academia, 1923. – 78 s. – (Ystoriia Vyzantyy. [Vyp. 2]).

Vyzantiyskye ystoryky, perevedennye s hrecheskaho pry Sankt-Peterburhskoi dukhovnoi akademyy. V 10 t. T. 1–3. – Sankt-Peterburh, 1858–1860.

Vyzantiyskiy vremennyk [Shchorichnyk, z 1894 r. – Peterburh, u 1918–1924 rr. – Petrohrad, u 1924–1927 rr. – Leninhgrad, z 1947 r. – Moskva].

Vyzantyya y Rus: Pamiaty Very Lykhachevoi 1937–1981 hh. Sb. Statei / AN SSSR. Nauch. sovet po ystoriy myrovoi kultury; Sost. T. B. Kniazevskaia; Otv. red. H. K. Vahner. – Moskva: Nauka, 1989. – 336 s.

*Voitovych L., Domanovskiy A., Kozak N., Lylo I., Melnyk M., Sorochan S., Faida O.* Istoriia Vizantii: Vstup do vizantynistyky / Za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha. – Lviv: Apriori, 2011. – 880 s.: il.

*Horianov B.* Pozdnevvyzantiyskiy feodalizm. – Moskva–Leninhgrad: Yzd-vo AN SSSR, 1962. – 502 s.

*Hrybovskiy V.* Narod y vlast v Vyzantiyskom hosudarstve: Opyt ystoryko-dohmatycheskoho yssledovanyia. – Sankt-Peterburh: Tipohrafiya M. Merkusheva, 1897. – 439 s.

Deianyia Vselenskykh soborov. V 7 t. T. 1–7 / yzd. v rus. perevode pry Kazanskoi Dukhovnoi Akademyy. – Kazan, 1859–1873.

*Dyakon, Lev.* Ystoriia / Per. M. Kopylenko, statia M. Siuziumova, komm. M. Siuziumova, S. Yvanova, отв. red.

- chlen-korr. AN SSSR H. Lytavryn. – Moskva: Nauka, 1988. – 239 s. – (Seryia “Pamiatnyky ystorycheskoi mysly”).
- Dyl, Sharl.* Vyzantiyskye portrety. V 2 vyp. Vyp. 1 / per. Bezobrazovoi M. pod red. y s predysl. Bezobrazova P. – Moskva: Yzdanye M. y S. Sabashnykovykh, Typ. V. Y. Voronova 1914. – 376 s. – (Strany, veka y narody).
- Dyl, Sharl.* Vyzantiyskye portrety. V 2 vyp. Vyp. 2 / per. Bezobrazovoi M. pod red. y s predysl. Bezobrazova P. – Moskva: Yzdanye M. y S. Sabashnykovykh, Typ. V. Y. Voronova, 1914. – 397 s. – (Strany, veka y narody).
- Lesiuk M.* Istoriiia Drevnoi Tserkvy / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. – Kyiv: [Vydavnychy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu], 2013. – 528 s.
- Lozynskyi K.* Sviaty pravovirnyi Yustyniiian Velykyi (527–565 roky) – khrystyianskyi imperator i bohoslov. – Kyiv: Vydavnychy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2014. – 589 s.
- Komnyna A.* Aleksyada / Vstup. statia, perevod, komentaryi Ya. Liubarskoho, otv. red. A. Kazhdan. – Moskva: Nauka, Hlavnaia redaktsiia vostochnoi lyteratury, 1965. – 688 s. – (Seryia “Pamiatnyky srednevekovoii ystoriyy narodov Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy”).
- Nykytenko N., Korniyenko V.* Drevneishye hraffyty Sofyy Kyevskei y vremia ee sozdaniia / NAN Ukrayny, Yn-t ukr. arkheohrafiy y ystochnykovedeniia ym. M. S. Hrushevskoho. – Kyev: Moshak M. I., 2012. – 232 s.
- Nikitenko N.* Mozaiky Sofii Kyivskoi. – Kyiv: Horobets, 2016. – 192 s.
- Omelchuk V.* Normatyvno-pravove zabezpechennia derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn u Vizantiiskii imperii: monohrafiia [perednie slovo R. V. Koshulynskoho, peredmov. O. L. Kopylenka]. – Kyiv: Zoloti vorota, 2014. – 576 s. – Serii: Svitovi tradytsii derzhavnogo upravlinnia. – Vyp. III.
- Stepovyk D.* Vizantolohiia / 2-he vydannia, dopovnene, iliustrovane. – Zhovkva: Misioner, 2013. – 352 s. + 80 vkl.
- Shtepa P.* Moskovstvo, yoho pokhodzhennia, zmist, formy, istorychna tiahlist. Vyd. 5. – Drohobych, 2005. – 410 s.
- Chornomorets Yu.* Vizantiyskyi neoplatonizm: Vid Dionisiia Areopahita do Henadiia Skholariia. – Kyiv: Dukh i Literatura, 2010. – 568 s.